

УДК 811.161.2'373

ОПИС ДІЄСЛІВНОГО ЗНАЧЕННЯ ЯК ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНА ПРОБЛЕМА

Овчиннікова І. І.

У статті розкрито основні проблеми, пов'язані з описом дієслівного значення; розглянуто механізми інтеграції семантики й граматики в межах однієї дієслівної лексеми; виявлено граматичні категорії дієслова, реалізація яких залежить від значенневих показників.

Ключові слова: дієслово, значення, семантика, граматична категорія.

В статье раскрыты основные проблемы, связанные с описанием глагольного значения; рассмотрены механизмы интеграции семантики и грамматики в рамках одной глагольной лексемы; выявлены грамматические категории глагола, реализация которых зависит от семантических показателей.

Ключевые слова: глагол, значение, семантика, грамматическая категория.

This article reveals the main problems of the description of verbal meaning; it describes the mechanisms of semantics and grammar integration within one verbal lexeme; determines grammatical categories of the verb which realization depends on semantic markers.

Key words: verb, meaning, semantics, grammatical category.

Однією з найактуальніших проблем сучасного українського мовознавства є питання типології дієслівних значень. Попри те, що пошуки шляхів вирішення цього питання мають давню історію і тривають нині, збагачуючись новими підходами, ідеями й гіпотезами, на сьогодні говорити про однозначне розв'язання окресленої проблеми важко.

Основна причина відсутності чіткої семантичної типології дієслівної лексики полягає в самій онтологічній сутності цієї мовної одиниці, що має непростого денотата. Позначення дієсловом процесуальної ознаки в найширшому розумінні спричиняє інтегральність його семантики, що призводить, за вже хрестоматійним висловленням Г. Уфимцевої, до того, що “в дієслові більше, ніж в інших частинах мови, перетинаються, різноманітно взаємодіючи, лексичне і граматичне, власне знакове і структурне значення” [7, с. 151].

У сучасному мовознавстві вже усталеним є розуміння того, що дієслово є “найскладнішою частиною мови” [3, с. 15], бо воно, з одного боку, має найбільший набір морфологічних категорій, а з іншого – охоплює різні за кількістю та лексико-граматичною природою “докатегорійні утворення” [2, с. 218–220].

Взаємодія семантики й граматики дієслова виражена в специфічних категоріях цієї частини мови, зокрема категоріях часу, виду, перехідності / неперехідності й інших.

Категорію виду можна назвати “взірцевим” репрезентатором такої взаємодії. Як в українському, так і в зарубіжному мовознавстві проведено чимало досліджень, присвячених категорії, яка є “ареною боротьби і взаємодії граматичних і лексичних значень” [1, с. 395] і досі лишається “проблемною щодо лексикографічної фіксації” з огляду на “фузійність її лінгвальної природи, яка отримує вияв у міцному зв'язку з лексичним матеріалом, у прямій залежності граматичних ознак від лексико-семантичного підґрунтя” [3, с. 100]. Репрезентована в межах ширшої функціонально-семантичної категорії аспектуальності, категорія виду цікавить мовознавців з погляду реалізації семантики цілісності / нецілісності дії, її завершеності / незавершеності, граничності / неграничності і под.

У сучасному мовознавстві одностайності в кваліфікації видової пари немає. Одні дослідники (В. Виноградов, В. Русанівський, О. Тихонов, О. Земська) стверджують, що з погляду “формально-граматичного категорія виду ґрунтується на взаємному протиставленні форм доконаного і недоконаного виду в межах однієї дієслівної лексеми” [4, с. 217]. Протилежну думку, згідно з якою “граматики виду являють водночас різні лексеми” [2, с. 103], обстоюють Н. Авілова, І. Вихованець, М. Калько

та ін. Прихильників третього погляду (О. Ісаченко, Ю. Маслов, О. Бондарко, К. Горденська, А. Загнітко) об'єднує розмежування перфектних та імперфектних видових пар, відповідно до якого перші витлумачують як різні слова, а другі – як словоформи, а саму категорію виду як “категорію непослідовно корелятивного типу” [6, с. 84]. Непослідовна кореляція при цьому полягає в тому, що імперфектні пари представляють такі лексеми, зміна виду яких не спричиняє зміни значення, а перфектним парам властива семантична невідповідність. Українські граматисти визначають вид як “центрально-периферійну дієслівну категорію мішаного типу” [2, с. 224], що також засвідчує неоднозначність у виділенні видової пари як корелятивної або некорелятивної.

Огляд аспектуальних розвідок і спостереження за динамікою семантики дієслова під час зміни його видових характеристик засвідчує, що найбільш об'єктивним є третій підхід, за якого видові пари можуть репрезентувати як словоформи однієї лексеми, так і різні слова з різним значенням, пор.: *малювати* – *намалювати* – одна лексема, *малювати* – *перемалювати* – дві різні лексеми з реалізованим видовим протиставленням. Доволі простий і логічний метод для підкріплення третього підходу пропонує Н. Іваницька, зазначаючи, що визначення того, чи є видова пара однією лексемою, може бути суто лексикографічним: у словнику імперфектні пари наведено в одній словниковій статті, що дає підстави вважати їх словоформами однієї лексеми. Члени ж перфектних пар здебільшого подано в різних словникових статтях без вказівки на їхню видову співвіднесеність. Кваліфікація префіксальних дієслів доконаного виду, утворених від дієслів недоконаного виду, як одиниць із новими лексичними значеннями виводить їх за межі власне видового протиставлення [3, с. 102]. Такий “лексикографічний” метод доцільно підтримати з тих позицій, що імперфектні пари, подані в межах однієї словникової статті, позначені однією лексемою, яка без семантичних зрушень репрезентує завершеність / незавершеність дії. Перфектні ж пари можна вважати різними лексемами, бо попри їхню формальну видову протиставленість за ознакою незавершеність / завершеність вони мають значні семантичні відмінності, які часто дають підстави одне слово зараховувати до різних лексико-семантичних груп, а подекуди й класів. Такі відмінності позначені в українській мові як значеннєві відтінки, що репрезентують способи (роди) дієслівної дії.

Ще одним з показників, що реалізує семантичний потенціал дієслова, є співвіднесеність значення цієї частини мови з темпоральним аспектом позамовної дійсності.

Розташування ситуації, яку позначають дієслівні предикати, на часовій осі або, інакше кажучи, часова співвіднесеність їхніх денотатів, є одним з тих ключових показників, які дають змогу здійснити семантичну типологію дієслівної лексики на об'єктивних засадах. У мовознавстві відомими є кілька ґрунтовних класифікацій дієслів, здійснених саме на основі “часової характеристики”, зокрема класифікація американського дослідника З. Вендлера, яка й до сьогодні вважається однією з найоб'єктивніших і найпереконливіших у межах обраної вченим семантичної ділянки.

Часова локалізація дієслівного денотата – це характеристика, яка засвідчує конкретність, реальність або абстрагованість, уявність певної дії, стану, процесу, характеристики, буття тощо. Кожна денотативна ситуація, позначена дієсловом, може бути потлумачена як динамічна або як статична – на цьому, власне, і ґрунтується масштабне протиставлення дієслів дії і стану в мовознавстві. Динамічна ситуація, репрезентована дієсловом дії, завжди займає чітко означений відрізок на часовій осі і в більшості випадків може бути витлумачена як реальна, на відміну від ситуації статичної, яка найчастіше абстрагована від конкретної часової локалізованості й мислиться як уявна.

У мовознавстві доволі давно була висловлена думка про те, що часова співвіднесеність денотата може стати наріжним каменем у класифікації дієслівної лексики, оскільки ця характеристика має доволі глибокий зміст, аналіз якого уможливить виділення детальніших таксономічних ознак [5]. Цей показник і справді дає дослідникові змогу виділяти дієслова в окремі групи залежно від того, як ситуації, позначені ними, заповнюють часові відрізки і чи заповнюють їх узагалі. Наприклад, для дієслів дії характерне заповнення реального часового відрізка, який має свою межу. Це означає, що ситуація виконання певної дії суб'єктом має початок і кінець,

або результат. З. Вендлер у своїй класифікації називає такі дієслова “виконаннями” (accomplishments) і зауважує, що саме цим одиницям властиве видове протиставлення недоконаність / dokonаність [8, с. 101–103]. Згідно з твердженням О. Селиверстової, для дієслівних предикатів аналізованої семантики природним є поєднання з темпоральними поширювачами, що позначають тривалість (*довго / недовго, протягом години / дня / доби, кілька секунд / хвилин / годин* і под.) [5, с. 106–107], наприклад: *Цілими днями перуть жінки на гладких плитах свою грубу білизну* (І. Франко).

Часовий показник є зручним у розмежуванні дієслів на позначення власне дій та процесів. Так, існують дві основні тенденції в розмежуванні цих понять: ураховувати тривалість у часі (тобто враховувати, чи займають їхні денотати точку або відрізок на часовій осі) і / або враховувати роль носія предикативної характеристики – суб’єкта – у здійсненні, наявності, збереженні предикативного денотата.

Категорії виду й часу як граматичні показники семантичного розмежування дієслів доповнені категорією перехідності / неперехідності, яка часто є вказівкою на наявність або відсутність у семантиці дієслова сем ‘активність’ і ‘пасивність’, що, у свою чергу, є підставою для поділу дієслівної лексики на дієслова дій, процесів, станів, відношень і под.

Отже, створення об’єктивної семантичної типології зокрема й вивчення дієслівного значення загалом мусить бути базоване на тому, що дієслово – це “єдність граматичних модифікацій (словоформ) та семантичних модифікацій (лексико-семантичних варіантів, значень, слово значень)” [2, с. 12]. Це передбачає, що дослідник, який ставить на меті опис дієслівного значення і його диференціацію на логічних підставах, має враховувати парадигматичні й синтагматичні властивості дієслова, що спроектовані на вияв як у семантичному, так і граматичному аспектах.

Література

1. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) : учеб. пособие / В. В. Виноградов. – 2-е изд. – М. : Высшая школа, 1972. – 614 с.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
3. Іваницька Н. Б. Дієслівні системи української та англійської мов : парадигматика і синтагматика : монографія / Наталя Борисівна Іваницька. – Вінниця : СПД Главацька, 2011. – 636 с.
4. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / Віталій Макарович Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 315 с.
5. Семантические типы предикатов : монография / отв. ред. О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1982. – 365 с.
6. Теория функциональной грамматики : введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис / отв. ред. А. В. Бондарко. – 3-е изд., стереот. – М. : УРСС, 2003. – 352 с.
7. Уфимцева А. А. Лексическое значение : принципы семиологического описания лексики : монография / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 240 с.
8. Vendler Z. Linguistics in Philosophy / Z. Vendler. – Ithaca, N. Y. : Cornell University Press, 1967. – 203 p.